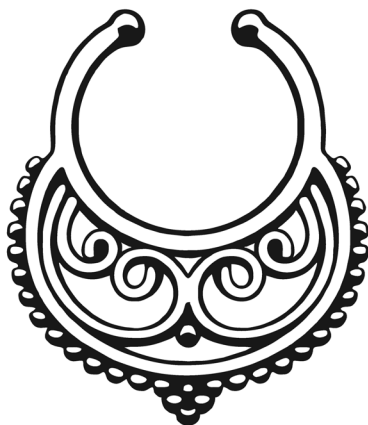


В А Л Е Н Т И Н

ЧЕМЕРИС

СИНИ ЗМІЄНОГОЇ
БОГИНИ



ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Пролог
СКІФСЬКА ТАЇНА

МІСЯЦЬ В ТРАВАХ РОСЯНИХ КУПАВСЯ...

Був у Скіфії (та й нині ще є, хоч Скіфії вже давним-давно немає) жовто-золотистий тюльпан, як і всі квіти країни сколотів (так називали себе скіфи), витвір чарівної Аргімпаси.

Місяць в травах
 росяних купався,
До зірок тяглася ковила.
Скіфська Афродита —
 Аргімпаса —
Степом зачарованим ішла.
І по тих галявах, де ступали
Її ноги, теплі і живі,
До схід сонця
 сходили тюльпани
І горіли кров'ю по траві...

Аргімпаса у скіфів була богинею краси і кохання (казано ж у Бориса Мозолевського: скіфська Афродита) і ширше — життя та смерті. Осяйна і прекрасна богиня (вродливішої жінки за неї — і серед смертних, і серед безсмертних — годі й шукати у Скіфії) була жоною скіфського бога війни, грізного Арея. Місячними ночами спускалася вона з неба й, оповита золотим маревом, — що ховало її від очей простих смертних, йшла степом. Там, де незрівнянна ступала, з'являлися квіти. І першим квітнув тюльпан — улюблена квітка богині щастя й кохання. І скіфи (і мирні хлібороби, і войовничі кочівники, звані царськими скіфами, жорстокі повелителі племен, що населяли тоді Скіфію) були певні: таке диво, як тюльпан, що рівнозначно щастю людському, світу білому посилають лише боги.

Тож не дивно, що тюльпан у Скіфії вважали квіткою кохання і щастя людського. І коли по весні там чи там у степах

чи й побіля кочовищ з'являлися жовті дзвоники (звечора їх ще не було, а вранці — ось вони, наче з-під землі виринули!), як засмагли на вітрах і спекотному сонці лица скіфів-хліборобів чи кінних вершників з луками світлили й добрішали: веселімося, наш край відвідала чарівна богиня любові й краси. Скіф'янки прикрашали тюльпанами своє волосся, стаючи ще гарнішими, і наставляли тоді ночі кохання, дні шлюбів, і Скіфія сповнювалась смаглявими скіфенятами...

І так тривало рік у рік, вік у вік. І так, здавалося, триватиме завжди. Але — не судилося...

Сьогодні від Скіфії — колись Великої, адже всього лише дві тисячі років тому (вік, як для історії, незначний) вона займала майже всю територію теперішньої України (принаймні її степову та лісостепову частини від Дунаю до Дону, від гір Криму й до зони лісів на півночі), zostалися нам у спадок, крім кількох десятків гектарів незайманих її степів (хоча б Хомутигінські степи, Михайлівська цілина, заповідники «Кам'яна Могила» чи Асканія-Нова та ще де-де куці обніжки колись немірних степових просторів), ще знані у всьому світі могили, звані курганами (розкопані археологами і ще не розкопані, але майже всі протягом століть пограбовані), золоті витвори її в музеях — наших і чужих, — легенди й історія, що є водночас і нашою, ранньоукраїнською історією; а на довершення — золотий скіфський тюльпан — невеличкий, із крученими листочками жовтого кольору. (Жовтий колір є первинним, похідним від зеленого, тобто другий колір у природі).

Його відкрив — як новий, до того не відомий науці вид, — описав і на честь Скіфії скіфським назвав наприкінці двадцятих років харківський ботанік І. Зоз. З іменем «скіфський» тюльпан назавжди увійшов у флору України. І хоч між кінцем Скіфії та початком України й пролягло тисячоліття (країна синів змієногої богині зникла у III ст., а перша літописна згадка про Україну датується 1187 роком), вони обидві волею історії стали коліскою цієї незвичайної квітки, що поєднала їх: матір'ю-прародителькою скіфського тюльпана є скіфська богиня Аргімаса, а названим батьком (це вже точно) — український ботанік.

Скіфія проіснувала — як політичне об'єднання племен під зверхністю скіфських кочовиків, як, зрештою, держава (з якою умовністю вживаю цей термін) — з VII ст. до н. е. по

III ст. н. е., і тільки золотий тюльпан її, переживши всі потрясіння й катаклізми історії, загибель одних народів і з'яву інших в українських степах, живе та квітне й нині. А ось чи ростиме він ще й завтра-позавтра — того вже ніхто з певністю сказати не може. Як і про долю інших тюльпанів України, а їх у неї — разом із скіфським — вісім (маються на увазі первинні, дикорослі, не селекційно-гібридні, яких безліч): Шренка (слава Богу, цей вид ще зустрічається аж у восьми східно-південних областях та в Криму), південнобузький (квітне лише в двох областях), гранітний (лише у заповіднику «Кам'яна Могила» Донецької області), дібровний (у десяти лівобережних районах), змієлистий (зрідка на Сході), Калле (тільки в околицях Судака та на Керченському півострові), коктебельський (виявлений лише в околицях Планерського в Криму)...

І зникають вони не через несприятливі природні умови чи консервативні біологічні властивості, а під тиском господарської діяльності людини, зникають, хоч і мають від природи прогресивні дані: швидко ростуть і розвиваються, репродукують велику кількість насіння, легко розмножуються насінням і вегетативно. Тож у всьому винна людина, яка масово зриває квіти для букетів, знищуючи при цьому бульбоцибулини. (Як, між іншим, і пролісок, що його по весні центнерами вивозять на базари, особливо південні та в Криму, і навіть рейди, що їх улаштовує міліція на захист весняних квітів, не дають бажаних наслідків.) Але *«найбільшої шкоди завдає популяціям розорювання степів. Надмірне випасання віцями степових і трав'янистих схилів руйнує останні пристанища тюльпанів»* (В. Собко. «Стежинами Червоної книги»).

Але чи не в найгіршому стані в Україні перебуває сьогодні квітка богині Аргімпаси. Скіфський тюльпан вже має застережливу позначку: ендем. Більше того: вузький ендем. Застереження науковців «ендем» означає поширення даного виду (іншими словами, його ареал), обмежене невеликим природним регіоном лише в одному географічному пункті планети Земля.

А тому скіфський тюльпан, що колись золотом сявав по всій Скіфії, сьогодні є вимираючим видом, що вже перебуває на грані повного зникнення з лиця планети Земля. Скіфи не забрали його з собою в могилу, передали його нам, ми ж повинні передати квітку любові і щастя своїм нащадкам. Та чи буде що передавати?

Він усе ще квітне веснами, сяючи — як і в прадавні скіфські часи — щирим золотом. Але вже зникнувши із степових просторів, дивом зачепився лише в Асканії Новій. Відступати йому вже нікуди, хіба що в небуття. Та й хто його порятує, як уже немає його матері, богині Аргімпаси. Але попри все, він ще квітне, і в його золотому сьайві проглядається Скіфія, наша, по суті, історія, яку нам не дано права забувати, як не дано права втрачати бодай одну рослину.

Та лихо нависло не лише над тюльпанами. Відкриймо згадувану вже книгу В. Г. Собка «Стежинами червоної книги». Центральний її розділ — «Зникаючі види рослин в природі та культурі». Знаєте, скільки він нараховує на сьогодні зникаючих (а деякі вже й зникли!) видів представників української флори? Аж — 179! І все це — разом із скіфським тюльпаном — є золотим квітковим фондом України. Сьогодні. Бо завтра його ж може й не бути. Ми не тільки не бережемо цей фонд, а — що гірше — заважаємо йому самому зберігатися, ось чому він під загрозою.

Виписую лише кілька (за браком місця) тривожних рядків із згадуваної праці: *«Гвоздика південно-бузька росте лише на гранітних відслоненнях Південного Бугу і його приток. Ніде більше на земній кулі такої рослини немає»*. **НІДЕ БІЛЬШЕ!**

«Волошка несправжньо-блідолускова відома тільки в заповіднику «Кам'яна Могила» (останнім пристанищем «Кам'яна Могила» стала й для тисячолістника голого та волошки бідолускуватої).

І — як крик: *«Саме тут (у заповіднику «Кам'яна Могила». — В. Ч.) на залишках гірських скель, де пекельно пружить степове сонце, доживає віку дрібненька папороть — вудсія альпійська. Немає сумніву, що карбонороджену вологолюбну горянку вповивали тумани Сарматського моря (20—6 млн років до нашої ери)»*.

І як тут не згадати застереження англійського натураліста Джеральда Даррера: *«В моїх очах зникнення будь-якого виду — це кримінальний акт, рівноцінний знищенню неповторних пам'яток культури, таких, як картини Рембрандта чи Акрополь»*.

Та й, зрештою, хіба наше життя після того, як зникнуть сотні видів рослин, стане кращим? Хіба не докором нам усім зву-

чить застереження про те, що вудсія альпійська доживає свого віку в заповіднику? Хіба ми за неї не в одвіті?

«В степу досі спить більша частина нашої історії», — якось зауважив один із дослідників, і це, коли ти опиняєшся один на один зі степом, та ще вночі, особливо гостро відчувається.

Всю ніч невгамовно підпадьомкав перепел (слава Богу, що хоч він ще не зник), закликаючи когось невидимого «Пить підем... Пить підем...» І всю ніч у степу чулися якісь шерхоти, шелест, чийсь свист (чи не стріли кочовиків крають повітря?), зітхання... Чиє? Кіммерійця? Скіфа? Сармата? Слов'янина?.. І лунав тупіт копит, і ти знову думаєш: чий? Кіммерійський, скіфський, сарматський, слов'янський? Чи, може, тупіт зниклих з цих степів — назавжди зниклих! — диких коней-тарпанів, колись таких поширених ще в скіфські часи.

Під ранок, вітаючи сонце, що ось-ось мало з'явитися, заспівав у небі жайвір — теж, як і тисячі літ тому. Нарешті з-за далекого обр'ю витнувся пруг сонця, і промені його почали розходитися віялом, б'ючи в небо золотими стовпами. Та ось сонце і зовсім зішло і позолотило на взгірку кам'яну бабу (теж уціліли — кам'яні! — лише де-де), а біля неї жовтим дзвоником спалахнув скіфський тюльпан. І товариш мій, показуючи на нього, радісно крикнув: «Дивись, він... Справжній скіфський тюльпан! Вночі, доки ми передрімували, тут була вона...» «Хто — вона?» — запитую пошепки. «Аргімпаса, — так само пошепки відповідає товариш, — вночі, в золотому мареві ходила скіфська богиня краси та кохання. Ось чому тут вранці з'явився тюльпан, якого ще вчора не було».

І так захотілося повірити, що й справді степом в золотому місячному мареві блукала скіфська Афродита, так захотілося, що й повірив у те. З вірою в диво, в богиню кохання, яка незримо витає і над нами, все ж таки легше — і квітці квітнути, і людині жити... Хоча іноді ні-ні та й думаю звідтоді: скіфська богиня залишила нам квіти і серед них — тюльпан. Ми, на відміну від її величності, звичайно ж, не боги (тут нас можна зрозуміти, але — не виправдати), прості, як кажуть, простісінькі, всього лише гомо сапієнси, та все ж і після нас мають з'являтися в рідному краї на наших слідах квіти — бо як же інакше? Бо що ж тоді чекатиме планету життя нашого з ласкавим йменням Земля і рід людський на ній?

...Місяць в травах росяних купався,
До зірок тяглася ковила.
Скіфська Афродита —
Аргімпаса —
Степом зачарованим ішла.
І по тих галявах, де ступали
Її ноги, теплі і живі,
До схід сонця сходили тюльпани
І горіли кров'ю по траві...

СКІФСЬКА ТАЇНА

Скіфську таємницю на березі Боспора Кіммерійського, а з нею і золоті скарби сколотів, як називали себе скіфи, допоміг відкрити випадок. До речі, далекий від археології.

Вирішила тодішня влада для чогось переселити 108 сімей відставних матросів із Севастополя у Керч, де їм пообіцяли збудувати сяке-таке житло, невеликі хатки «с малими расходами». Простіше — землянки. Для цього потрібно було від 300 до 400 кубічних сажнів каміння. Оскільки законів, які б охороняли археологічні пам'ятки, тоді не було — як і самого, між іншим, усвідомлення, що можуть бути якісь там надбання історії та культури, а отже, їх треба оберігати, у тім числі й кургани, — то, недовго думаючи, вирішили відрядити солдатів одного з тамтешніх полків збирати каміння, — так до всього ж і дешевше, — на кургані, що його місцеве населення називало Куль-Оба — «горб попелу» в перекладі з татарської мови. Чому його так названо — невідомо. Назва не відповідала дійсності, адже курган не був горбом попелу — тіло його складалося із землі, що її віки й тисячоліття та ще власна вага перетворили на твердь, а ззовні курган покривав товстий кам'яний панцир. Хто і для чого наносив на круті боки кургану те каміння, ще й насунув на його похмуре чоло «папаху» з отакезних брил, — того ніхто не відав. Як ніхто не відав, чії дужі руки його насипали і для чого лишили на віки, і що ховає у своїх надрах цей загадковий велет українських степів.

Відколи пам'ятали себе тамтешні люди, звідтоді й бовванів високий степовий курган за шість верст від Керчі, якраз по дорозі, що вела до Феодосії. Він здіймався, мов гігантський шолом давнього витязя, на його вершині день

і ніч гули степові вітри, пропахчені гірким полином і пилом далеких країв, а мимо пливли і пливли — теж з гірким полиновим присмаком і пилом далеких країв, — задумливі сиві століття, що склалися в тисячоліття. Зникали одні народи чи племена, з'являлися інші, котрі вже нічого не знали про своїх попередників у тих краях, війни змінювалися миром, нетривкий мир — тривалими війнами, в диму пожеж щезали наймогутніші царства, велелюдність і багатства змінювалися злиднями й глухими віками забуття, а курган залишався все таким же мовчазним, похмурим, загадковим і величним.

Куль-Обу оточували напівзабуті прадавні легенди.

Казали, що буцімто курган заклятий, і той, хто ризикне взяти з нього хоч грудку землі, буде жорстоко покараний: злі духи миттю перетворять такого сміливця в камінь. Власне, на Куль-Обі було не каміння, запевняли інші, а закам'янілі сміливці, котрі відважилися потривожити вічний сон велета.

Але ті легенди, колись владні й страшні, вже нікого не лякали. Вони, як догоряюче багаття, ледь-ледь тліли іскорками в пам'яті немічних дідів і поволі затухали на вітрах нового життя. Камінь був потрібний, тож до легенд уже не прислухалися.

Каміння брали, і ніхто від того не кам'янів.

Потреба в дешевому камінні й призвела Куль-Обу до швидкої загибелі. Бо коли Керч — крихітне татарське містечко, точніше село — почала швидко зростати, перетворюючись на велике портове місто на південних кордонах Російської імперії, забракло дешевого будівельного каміння. У ті роки фундаменти і стіни давніх фортець та поселень, яких було безліч у тих краях, зникали на очах. Місцеві жителі навіть не здогадувались, що їхнє бідне, забуте Богом і людьми село, чомусь зване містечком, знаходиться на місці античного Пантикапея — велелюдної і багатой столиці могутньої Боспорської держави. А руїни, гори каміння і тесані плити — то все, що лишилося від колишньої столиці колишнього царства.

Невдовзі настала черга й Куль-Оби: впав він в око генуезцю Рафаїлу Саксі. Не так, власне, сам курган, як його каміння. Створюючи в Керчі контору торгівлі з кавказькими

горцями, Рафаїл Сакссі взяв з Куль-Оби 400 кубічних сажнів каміння — для будівництва огорожі навколо свого саду. Але набіг генуезця на Куль-Обі навіть не позначився — так багато було там каміння. І ось у вересні 1830 року за Куль-Обу взялися двісті солдатів... Заскрипіли підводи, служили день у день здирали з кургану його кам'яне покривало і возили в місто. У перші дні це не дуже його оголило. Кам'яна шапка, як і раніше, була насунута на похмуре чоло степового велета. Але солдати старалися, підводи, перевозячи сотні кубічних сажнів каміння, скрипіли день у день. Це й вирішило долю старого кургану.

Вересень 1830 року на Керченському півострові був сухим і спекотним. Вдень нещадно палило сонце, вночі на далеких обр'ях Тамані, по той бік протоки, потемніле небо шалено краяли блискавиці, і звідти, приглушене відстанню, долинали відлуння громів (греки-риболови запевняли, що на обох морях — Азовському й Чорному — гуляли грози). Того раннього ранку теж було задушливо — ані вітерця. Павло Дюбрюкс, наглядач керченських соляних озер, людина немолода вже і хвора — похапцем сунув до кишені окраєць черствого чорного хліба, за давньою звичкою прихопив з собою вірвовку довжиною в двадцять сажнів, котрою він обміряв не один десяток старовинних фундаментів у Керчі та навколишніх місцях, прихопив ще компас для вимірювання кутів і вийшов на феодосійську дорогу.

Зібрався старий доглядач керченських соляних озер у скромну мандрівку — мав на меті оглянути Куль-Обу, — а вийшло, що пішов Павло Дюбрюкс прямісінько в історію... Бо те, що відбудеться з ним сьогодні, завтра, післязавтра, — навіки збереже для нас невідоме досі ім'я цієї скромної людини, несправедливо скривдженої більш меткими колегами, а часом і просто хапугами із сильними й міцними ліктями.

Невдовзі Павло Дюбрюкс наздогнав на запиленому шляху військову підводу, що порожняком торохтіла за куль-обським камінням.

— Сідайте, ваше благородіє, — притьмом припросив зазмаглий солдат, показуючи великі жовті зуби. Притримуючи коней, насмішкувато бликнув і, як здалося Павлові, чмихнув: — Воно, ваше благородіє, як бити дворянські ноги піш-

кодьором, то ліпше вже солдатською торохтійкою проїхатись.

«Ваше благородіє» крекчучи виліз на підводу. Довго відхекувався... Роки вже не ті, та й хвороби... Ще й цей солдат глузує... А втім, Дюбрюкс уже звик до насмішок, як звикає равлик до своєї раковини. Ось тільки цікаво: звідки солдат знає про його, Дюбрюксове, дворянство? То так давно було, так давно, що й сам Дюбрюкс уже встиг забути про свої колишні чини й звання. Але — було. І був він тоді не Павло Дюбрюкс, а Поль Дю Брюкс, французький дворянин з маєстатом, а не бідний доглядач керченських соляних озер з черствим шматком хліба в кишені.

«О доле, як ти жорстоко обійшлася зі мною... — зітхнув Павло. — Хоча... може, то я сам і відштовхнув од себе долю? І збочив на манівець, і з Поля став Павлом, а з людини, громадянина, котрий має свою батьківщину, перетворився на безрідного емігранта в чужій країні...»

Похитуючись на возі, Дюбрюкс відганяє од себе невтішні спогади, та думки все одно настирливо обсідають його з усіх боків. Від них стає порожньо на серці й незатишно. Іноді ж спогади ще радують його. І тоді бачить себе Павло молодим та вродливим молодшим лейтенантом, багатим, родовитим, щасливим Полем Дю Брюксом. Гай-гай, як давно те було, наче в іншому світі, в іншому житті. Все перекреслила революція — будь вона проклята! — що спалахнула у Франції проти дворянства, а отже, і проти нього, вельможного Поля Дю Брюкса та його дворянських привілеїв. Він, дворянин і офіцер, зустрів революцію вороже. Став на бік її ворогів, роялістів... Бачить себе й свого батька, полковника з «корпусу благородних егерів» принца Конде. Думалось: старе повернеться. Він поверне його багнетом. Люто бився з санкюлотами за відібрані титули і — програв. Старе не повернулося. Довелося залишити батьківщину, за якою потім тужив усе своє емігрантське життя. Та й революція його довго переслідувала. В Австрії війська принца Конде розгромив молодий республіканський генерал Наполеон Бонапарт. Залишки втекли до Росії і перейшли на службу до чужого царя. Ось тоді капітан Поль Дю Брюкс, проклявши революцію як найбільше зло світу, облишив військову службу і зняв мундир. Ліпше голодне життя в Петербурзі, аніж участь у насильстві й

кривавій веремії, що затуманила розум його співвітчизникам і йому самому...

Підвода торохтіла, а Павло Дюбрюкс, їдучи в історію, все думав і думав про свою помилку молодості. А може, то була і не помилка? Може, він діяв так, як веліли йому дворянські титули, а доля просто розсудила по-іншому?

Ще до французької революції закінчилася шестилітня російсько-турецька війна, і в 1774 році в селі Кючук-Кайнарджі, на правому березі Дунаю, був підписаний мирний договір. Росії перейшли фортеці Кінбурн у гирлі Дніпра і Керч та Єнікале в Криму. Кримське ханство, що підлягало Туреччині, було ліквідоване і приєднане до Російської імперії. Життя в Криму почало докорінно мінятися.

Завдяки тим змінам стався поворот і в житті французького емігранта Поля Дю Брюкса. У 1811 році в Керчі організували митницю, бути її начальником запропонували Павлові Дюбрюксу (а він на той час уже став Павлом Дюбрюксом. Як-то кажуть: на чиему возі їдеш, того й пісні співай). Їхав у Керч із сподіванням хоч якось вирватися з бідності, та фортуна і того разу повернулася до нього боком. Керч тільки називали містом: дві вулички довжиною трохи більше версти, вісімдесят бідних дворів. Ну яке ж це місто, яка там митниця! Щоправда, Керч до її приєднання до Росії була велелюдним поселенням, де мешкали в основному турки, татари, греки та вірмени. У фортеці стояв турецький гарнізон. Та, коли російські війська взяли місто, більшість його мешканців розбіглася, частина була переселена царицею Катериною. Населення бідувало, сяк-так перебивалося рибною ловлею та мізерною торгівлею: скуповували з суден, що йшли з Чорного моря в Таганрог, різні дріб'язкові товари: сухофрукти, бакалію, тютюн, люльки — і перепродували їх. З того й жили. Начальникові митниці платили на рік чотириста карбованців асигнаціями — їх ледве вистачало, аби якось звести кінці з кінцями. Тримався на рибі, яку зрідка давали йому ті нечисленні шхуни, що навідувалися в порт. Щастя трохи посміхнулося начальникові митниці, коли в Керчі пожвавився соляний видобуток. Дюбрюкса перевели доглядачем соляних озер з трохи більшою платнею. Але то аби з голоду не померти.

ЗМІСТ

Пролог	
Скіфська таїна	5
Частина перша	
Оповиті млою і хмарами	60
Частина друга	
Змій-дівця, або Любов у Гілеї. Скіфія легендарна	84
Частина третя	
Під дзвін мечів і співи стріл	128
Частина четверта	
Скіфський рай і скіфське Ельдорадо	184
Частина п'ята	
Золотий плуг і золоте ярмо. Скіфія хліборобська, або Звідки «родом» Змій Горинич	219
Частина шоста	
Мідний казан Аріанта, або Подорож на Ексампей	237
Частина сьома	
Від Асклепія до Анахарсиса: змії і мудреці	269
Частина восьма	
Скажи, бабусенько, мені, що скіф співав у давні дні?	301
Частина дев'ята	
Чортмлик і Солоха	325

Частина десята	
І почалася «дивна» війна	371
Частина одинадцята	
Заїстриянські пригоди	424
Частина дванадцята	
Там стеги, там могили, як гори... ..	459
Частина тринадцята	
Копав чоловік колодязь у Мелітополі... ..	486
Частина чотирнадцята	
Пектораль	510
Частина п'ятнадцята	
Сказання про те, як одна велика Скіфія перетворилася на дві малі	532
Частина шістнадцята	
Друга загибель Скіфії	612
Епілог	
Скіфська рапсодія	654